

Charlotte Appel og Nina Christensen (red.), *På sporet af børn og bøger. Læsekultur og medier 1750-1850* (København: Gads Forlag, 2023). 352 s.

Lis Norup, Aarhus universitet

Ingen ved, hvor mange bøger, der blev udgivet for børn i 1700-tallet. Dertil er for mange tryk gået tabt eller ikke registreret i *Bibliotheca Danica* – det systematiske katalog over bøger, småtryk og periodika, trykt i Danmark mellem 1482 og 1830. Men én ting vides med sikkerhed, nemlig at antallet af udgivelser for børn steg voldsomt i årtierne omkring århundredskiftet og vedblev at være højt hele første halvdel af 1800-tallet. Årsagen til den markante stigning er at finde i en ændret opfattelse af barnet, af børneopdragelse og skolegang i 1700-tallets sidste tiår. Med bogen *På sporet af børn og bøger. Læsekultur og medier 1750-1850* undersøger historikeren Charlotte Appel og litteraten Nina Christensen denne kultur- og mentalhistoriske forandring ud fra barnelæserens perspektiv. Deres overordnede fokus på børn og bøger sætter to hinanden betingende undersøgelsesfelter. Under mottoet *følg bogen* kortlægges, hvilke bøger, sange og billeder der blev produceret til børn; bøgernes materialitet (format, papir, indbinding, illustrationer, brugsspor) og distributionskredsløbet fra producent til konsument. Under mottoet *følg barnet* afdækkes, hvilket læsestof, drenge og piger fra forskellige samfundslag havde adgang til, og hvordan de oplevede det, de læste, sang og så. Og selv frembragte. For børn var ikke kun passive konsumenter, de brugte bøgerne i deres lege, lavede bøger til hinanden og opførte selvskrævede teaterstykker.

Appel og Christensens kortlægning af det læsestof – forstået som bøger i alle afskygninger, billedark, sangbøger og dramatik – som børn kom i berøring med ca. 1750-1850 er en bedrift. I *Bibliotheca Danica* finder de under kategorien “Mo-

<https://doi.org/10.7557/4.7685>

Copyright: © 2024 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

raliserende, belærende og underholdende Historier for Børn” 140 titler. Men *Bibliotheca Danica*s rubricering af bøger til børn som historier, dvs. fiktioner af belærende og underholdende karakter reflekterer, påpeger Appel og Christensen, et kunstsyn med en skarp skelnen mellem fag- og fiktionslitteratur, der ikke havde gyldighed i den af dem behandlede periode. De inddrager følgelig også skolebøger og finder 110 – bevarede – ABC’er og læsebøger. Herefter kaster de et bredmasket net ud over Det Kongelige Biblioteks boghav og fanger under emnegrupper som teologi, historie, geografi, biologi, fysik og matematik værker, der er henvendt til børn, men som på grund af deres indhold er blevet placeret under de respektive faggrupper. Således *Den astronomiske Børneven* (1796) og *Naturhistorie for Pigebørn* (1802). Videre har Appel og Christensen opjaget værker til børn i samlinger i privat og offentligt eje, ligesom de manuelt har gennemgået kasser på Det Kongelige Bibliotek, i arkiver og i Dansk Folkemindesamling for at finde ukatalogiserede småtryk og billedark. Til det fysiske korpus føjer sig videre et ”spørgeskorp” af titler, der er gået tabt, men hvis eksistens Appel og Christensen kan godtgøre gennem avisannoncer, forlags- og boghandlerkataloger. Nogle af de bortkomne titler er forsvundet af gode grunde. Som de såkaldte kage-ABC’er. Således lærte Friederike Brun i begyndelsen af 1770’erne sin ABC med lyst, idet ”Alle Bogstaverne” var ”bagte i velsmagende Kager, som jeg nød med stort Velbehag og i saadant Overmaal, at man snart maatte sætte en Stopper for min Lærelyst” (s. 64). Med kage-ABC’en blev en fremtidig salonværtinde og forfatters skæbne grundlagt. Efter endt detektivarbejde sidder Appel og Christensen med et komplekst og mangeartet korpus på ca. 3100 titler i fysisk form i et arkiv, hvor fiktionslitteratur, skolebøger, katetisk litteratur, oversatte og fremmedsprogede værker, genoptryk og nyudgivelser, billedark og etbladstryk, sange og dramaer indgår på lige fod som titler, børn kunne have haft i hænderne i tidsrummet 1750-1850.

Samstemmende hermed blæste nye vinde inden for pædagogikken, der var ved at udskille sig som selvstændig videnskab. En milepæl var fremkomsten af Rousseaus *Émile, ou De l’éducation* (1762) med dens fremstilling af opdragelsen som en formning af en plastisk menneskenatur. Romanens anvisninger lod sig imidlertid først overføre til et pædagogisk program i det øjeblik, den legerede sig med de fra Tyskland udgående nybrydende pædagogiske principper, udformet i det såkaldte Filantropin, et eksperimenterende skolesystem med Basedow, Campe og Salzmann som drivkræfter. Det afspejles i titlen på den danske oversættelse: *Emil eller Om Opdragelsen: oversat af Fransk og udgivet med Tydsklands Opdragelsesrevisorers og en Deel Danske oplysende, bestemmende og rettende Anmærkninger* (1796). Afgørende nyt var opvurderingen af sansningens aktivitet som indlæringens fun-

dament. Til en nyttig, lystfyldt indlæring hørte også legemsøvelser, thi kroppen var den menneskelige udviklings bolig, ikke syndens beholder.¹

Et af de steder, hvor forandringen i pædagogik og børnesyn kunne konstateres, var i fremkomsten af nye ABC'er og læsebøger. I stedet for indlæring af bogstaver og læsefærdighed med tilegnelsen af Luthers lille Katekismus og katekismeforklaring for øje, var de nye læsebøger gennemtrængt af en verdslig orienteret didaktik, rettet mod barnet og tilrettelagt efter dets virkelighed. Enhver "Lærer maa derfor", skrev bogtrykkeren og skolemanden Morten Hallager i 1800, "naar han vil høste Frugt af sin Underviisning, i visse Maader rette sig efter dem, han skal undervise" (s. 83). Nyt var det også, at det blev anset for afgørende for barnets evne til at tilegne sig gavnlige viden, at indlæringen var forbundet med glæde: "Kjereste Børn! Læser nu denne liden Bog med Opmærksomhed, saa skal den baade skaffe eder Nytte og Fornøielse." (s. 77) Undervisningens mål havde således radikalt fjernet sig fra den tilforn herskende indtæring af kristne læresætninger. Eller rettere målet havde forskubbet sig fra en ydre overhøring til en oplæring i sindets moralske selvovervågning. Således i en ABC fra 1787, hvor bogstavsindlæringen fulgtes af belærende småstykker om "De go-de Lee-ge Børn" og "Den u-for-sig-ti-ge Dreng" (s. 69). Eller udfoldet som moralsk-didaktisk program i forfatteren Emmanuel Ballings foretale til *De kierlige Sødskende*, et skuespil for børn fra 1775: "Lad os stræbe at gjøre dem [skuespillets personer] saa levende som muelig, og lad Børnene selv ligesom gientage deres Forretninger og Handlinger; Lad Lasterne spille mod Dyden, for at vise dennes Yndighed og hiines Hæslighed. Hvilken ønskelig Virkning skulle det ikke gjøre paa det voxdannede Hierte!" (s. 198).

Med denne heldige metafor fortættes et nyt, dynamisk børnesyn. Barnet er ikke født som noget bestemt; det er et potentiale, det kan blive til alt muligt, godt og ondt, fornuftigt og ufornuftigt, besindigt og ubesindigt, afhængig af den matrice, der presser det bløde voks i form. Det gør opdragelse, opvækst, skolegang og de bøger, børn får i hænde, til afgørende aktører i fremelskningen af det nye, selvberørende og selvkontrollerende menneske. Vel at mærke under behørig accept af en urokkelig orden: "Pallads bygges for de Høye/ Bønder sig med Ploven nøye." (s. 60).

Bemærkelsesværdigt er det, at de nye ABC'er og læsebøger ofte blev mødt med protester fra forældrene. Især på landet, hvor filantropistisk inspirerede godsejere var foregangsmænd for de nye skoletanker. Forældrene klagede over, at de nye "gale" ABC'er "ikke indeholdt et Guds Ord", (s. 67) men også over de økonomi-

¹ For en samlet analyse af de tyske filantropister og filantropismens banebrydende pædagogik, se Vagn Lyhnes *Læremesteren – Kant og oplysningens pædagogik*. Århus 2000, især s. 53–75.

ske omkostninger og familiemæssige følgevirkninger: I stedet for, at læsebøgerne kunne gå på skift blandt søskende, ja, sågar gennem generationer, skulle forældre nu købe læsebøger, de ikke selv kendte eller var blevet undervist i, hvorfor de følgelig ikke længere kunne hjælpe deres børn med forståelsen af det læste. En helt anden kritik af det nye skolesystem med skolepligt og flere fag kom fra kræfter, der hævdede, at for megen uddannelse og adgang til bøger var til skade for børnderbørn. Hvorfor mon?

Det afgørende nye i *På sporet af børn og bøger* er Appel og Christensens inddragelse af børns oplevelser, erfaringer og virksomhed. Via oplagstal og brugsspor som æselører, fedtpletter, overstregninger, notater, dedikationer, ejermærke osv. kan de se, at bøgerne er blevet læst, og hvordan de er blevet brugt. Men at ville rekonstruere, hvordan børn helt konkret oplevede og forstod det, de læste, er i et historisk perspektiv uhyre vanskeligt, da børn ikke har efterladt sig arkiver over deres mediebrug. Ligeså besvarelsen af spørgsmålet om hvilken rolle stand, klasse og køn spillede for det, børn læste. Og dog er det lykkedes Appel og Christensen via breve, dagbøger og erindringer at komme på sporet af børns stemmer. Breve og dagbøger, skrevet af børn, findes stort set kun overleveret fra børn af velstillede sociale lag. Alene af den grund at breve krævede penge, papir, pen, blæk, voks og frimærker.

Blandt de bevarede brevsamlinger, skrevet af et barn, er 203 breve fra Ida Holten Thiele (1830-63) til hendes far, forfatteren og folkemindesamleren Just Mathias Thiele. Fra hun var en seks-syv år gammel, skrev Ida breve om alt det, der rørte sig i hende. Om hendes savn efter den fraværende far, hendes lege, læsning af bøger på dansk, tysk og fransk, hendes optagethed af sin lærers undervisning, hendes glæde ved at danse og spille komedie og selv opføre teaterstykker på sit dukketeater. Faderen besvarede ikke blot brevene i en stil og tone, der tilstræbte at være fornøjelige for et barn at læse, han gemte også brevene sammen med andre minder fra hendes barndom i "Idas Sparebøsse" – et arkiv over et barndomsliv, bevaret af en far, men skabt af et barn.

Adgangen til fattige børns stemmer findes derimod primært i middelbar form gennem selvbiografier. Overordnet gælder for de erindringer, der retrospektivt vægter barndommens boglæsning, at de er skrevet af forfattere, der har foretaget en social bevægelse. Det gælder Anton Nielsen, der i sine erindringer fra 1894 ser sit barndomsliv – fortættet i en sulten og læsehungrende hyrdedrengs skikkelse – som tegn på det, han blev til: Fra at være "en komplet Romansluger" af en dreng til romanforfatter og en af dansk litteraturs mest centrale og populære skolelærerforfattere. Den samme røde tråd genfindes i skuespilleren og teaterhistorikeren Thomas Overskous erindringer. Også han var som fattigt barn fra Christianshavn fuld af "levende Begjærighed efter Kundskab" og havde ligesom hyrdedrengen

Anton svært ved at få fat i nok læsestof til at mætte sin hunger. Faderen, der var tobaksarbejder og analfabet, skaffede ham aviser fra sine arbejdskammerater, der også lånte drengen "Løst og Fast, hvad de havde af Bøger" (s. 24). Det er slående for begge drenge, at de læste alt, hvad de kunne få fat i, ikke bare bøger, der var skrevet til børn. Begge var de også opslugt af mundtligt overleverede fortællinger.

I sin teaterhistorie frakender Thomas Overskou den følsomme komedies forfatter, Charlotta Dorothea Biehl, ethvert talent som skribent: "I hendes Beslutning at arbejde for Skuepladsen var intet Kald, i Udførelsen ingen Eiendommelighed." Det er en skam, at han ikke kendte Jomfru Biehls *Mit ubetydelige Levnets Løb* fra 1787 – et selvbiografisk kæmpebrev, der fra først til sidst handler om en "overmadede stor Lyst til at Lære alt hvad mueligt var". Allerede som seksårig tyrede Charlotta Dorothea således "gode Danske og Tydske geistlige Bøger, *Holbergs Comedier*, *Peder Paars* og *Dannemarks Historie*" gennem. Selv ikke faderens forbud og lovninng på pisk afholdt hende fra at lyde bogstavernes forjættende kalden. Overskou ville have følt et valgslægtskab med en kvinde, der ligesom ham, om end under forskellige sociale betingelser, satte alt ind på at tilfredsstille sin "umaadelige Læse Lyst".

Ved læsningen af *På sporet af børn og bøger* har denne læser genkendt den læselyst, der drev de piger og drenge, Charlotte Appel og Nina Christensen skriver om i deres bog. Og ligesom dem hastigt vendt siderne for at få mere at vide. Til gavn og glæde.